

*Зовнішньополітична доктрина
Московської держави XV–XVII ст.
та українська державна ідея
доби пізнього Середньовіччя:
причини концептуальної
непорівнянності*

Народився у 1972 р. у м. Бровари Київської обл. Закінчив історичний факультет Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. У 1994–1995 рр. працював заступником відповідального секретаря журналу «Ноосфера», у 1995–1998 рр. — відповідальним секретарем журналу «Нова політика», з 1999 р. — журналу «Людина і політика». Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Опублікував понад 20 наукових статей. Коло наукових інтересів — військово-політичні, міжнародні та геополітичні проблеми історії України XVII ст.

Однією з найбільш складних, та в певному розумінні «незручних», а тому й малодосліджених проблем в історії українсько-російських взаємозв'язків є проблема зіставлення української і московської державно-політичних концепцій епохи Пізнього Середньовіччя. Абстрагуючись від того, як у концептуальному плані бачили майбутнє своїх країн провідні суспільні верстви Росії та України у цей період, яку систему аргументів висували, до яких традицій апелювали, складно повною мірою досягнути всю глибину суперечностей, які поставили перед цими державами і народами у звитязному й трагічному для української державності XVII ст.

Спробуємо аналітично порівняти ключові підходи і положення двох державних концепцій та з'ясування питання, чи бу-

ло принципово можливим їх узгодження у політичній практиці середини XVII ст.

З самого початку свого існування Московська держава активно претендувала на роль історичного спадкоємця Київської Русі та на роль єдиного центру, який має об'єднати навколо себе всі руські та східнослов'янські землі.

Велике символічне і політичне значення у цій справі мав титул «князя всієї Русі», позаяк згідно з тодішніми уявленнями лише його володар міг претендувати на Київ та його історичну спадщину. Першим московським князем, який прийняв титул «великий князь усієї Русі» був Іван Данилович Калита (1328–1341). Це підтверджують акти Івана Калити з найменуванням: «Князь великий Іван Данилович усієї Русі»¹. У його наступника, Семена Івановича Гордого (1341–1353), вже князівська печатка мала у титулі князя слова «всієї Русі»². Великий князь московський Василь II Темний у 1443 р., мабуть, уперше в посланні до іноземного володаря — візантійського імператора офіційно титулувався «великий князь Московський і всієї Русі»³. Заклятий суперник Василя II у боротьбі за московський престол, великий князь московський Дмитро Юрійович Шем'яка на монетах, випущених у 1446 р., поставив напис: «Осподар усієї землі Руської». Аналогічним чином, повернувши собі великокнязівський титул, діяв і Василь II, викарбувавши на монетах, випущених у 50-х роках, напис «Осподарі всієї Русі» (мались на увазі Василь II і його старший син Іван)⁴. Продовжив практику карбування на російських монетах титулу «князь усієї Русі» й син Василя II — Іван III⁵.

За часів Василя II титул «всієї Русі» починає використовуватись і в історико-публіцистичних творах. Так, уже в «Повісті про Флорентійський собор» Симеона Суздальця (40-і роки XV ст.) автор наважується іменувати великого князя царем, застосовуючи титул «білий цар всієї Русі». У Похвальному слові тверському великому князеві Борисові Олександровичу інока Фоми (близько 1453 р.) Василь II також титулується «великим князем усієї Росії»⁶.

Уже як квінтесенція, символічне вираження офіційної політичної доктрини об'єднаної під рукою Москви Російської землі виступає використання цього титулу під час розмови Івана III в листопаді 1470 р. з новгородським послом Микитою Ларіоновим. Іван III підкреслив тоді, що влада великих князів мос-

ковських носить загальноруський характер: «Їх же рід є Володимирських і Новгорода Великого і всієї Русі»⁷. У 1470 р. він закликав новгородців не відступати від «старини», виводячи її від Рюрика і Володимира Святого. «Старина» в розумінні Івана Васильовича — це прадавня єдність Руської землі під владою великого князя. Іван III наголошував, що спадкоємцем Рюрика є «єдин рід тих великих князів, раніше київських, до великого князя Дмитрія Юрійовича Всеволода Володимирського, а від того великого князя да іже і до мене рід їх»⁸.

На думку Ю. Г. Алексеева, тут ми вперше зустрічаємось із офіційним історичним обґрунтуванням нової політичної доктрини Московської держави, яка розглядала Руську землю як єдине політичне ціле, верховна влада над якою від великих київських князів через володимирських законно перейшла до великих князів московських. Повернувшись у Москву після насильного приєднання Новгорода, Іван III з 1 вересня 1471 р. почав титулуватись «князь великий... Володимирський і Новгородський і всієї Русі самодержець»⁹.

Великі московські князі відтоді почали ще наполегливіше оспорювати у великих литовських князів титул великих князів Руських. Офіційне прийняття Іваном III титулу государя «всея России» треба розцінювати як офіційну постановку питання про приєднання всіх інших «руських» земель до Московської держави в ранг державної політики, як програму на майбутнє. Тоді ж уперше в титулі було зазначено, що він є московським государем не по завоюванню чи в спадок, а «Божою милістю»¹⁰.

Паралельно із розширенням території вищі правлячі кола Московської держави дедалі системніше починають надихатися ідеями про загальноруський характер влади великого московського князя та дедалі наполегливіше намагаються обґрунтувати панрусистську концепцію безперервної династичної спадкоємності московських володарів — Рюриковичів, з якої випливало патримоніальне право на всі руські землі, а передусім — на «першопрестольний Київ» як прадавню «государеву отчину»¹¹.

Одна з перших спроб системно обґрунтувати цю концепцію робиться у створеному в 1410—1418 рр. під керівництвом митрополита Фотія літописному зведенні «Поліхрон». У цій пам'ятці історико-публіцистичної думки було ідеологічно обґрунтовано пріоритет Москви перед Вільно у справі об'єднання під своєю владою всіх земель Київської Русі. Обґрунтування базувалося

на доведенні прямого спадкоємства Москвою державно-політичної традиції Києва і Володимира та згладжуванні серйозних протиріч між тодішніми Москвою, Твер'ю, Псковом, Великим Новгородом¹². Нові камені у фундамент концепції було покладено на початку XVI ст. Йосифом Волоцьким. За його державно-політичною доктриною, московський государ не лише «владою подібний вишньому Богу», але й є спільним вищим государем не лише північно-східним удільним князям, але й «усієї Руської землі государям государ»¹³.

Після об'єднання всіх великоруських земель у єдину державу систематизацію всіх цих ідей і викладення стрункої теорії родоvodu великих князів із давніх часів було замовлено урядовими колами тверянину Спиридону-Саві. Вироблення подібної концепції було потрібне для вирішення ряду складних завдань як внутрішньої, так і зовнішньої політики, зокрема, з огляду на напружену боротьбу з Великим князівством Литовським за колишні землі Київської держави. Спиридон виконав замовлення у формі Послання великому князю, яке було написане десь між 1511 і 1521 рр.¹⁴. У Посланні викладається родовід російських князів, який виводиться від римського імператора (кесаря) Августа через Пруса до Рюрика, потім через великих київських князів до володимирських, а від них до московських. Василій III титулується як «вільний самодержець і цар Великої Росії»¹⁵.

У другій частині Послання Спиридон викладає генеалогії литовських і руських князів таким чином, щоб довести абсолютну вищість російських князів перед литовськими. Це завдання досягається через уведення вигаданої історії про те, що засновник литовської князівської династії Гедимін був нібито «рабом» «Вітенця» — дрібного васала смоленського князя Ростислава Мстиславича. «Гедиміник» був посаджений у західних руських областях для збору данини, потім збагатився й відособився. Князем почав називатися лише його син Ольгерд, і то лише після того, як тверський князь Михайло Олександрович віддав за нього заміж свою сестру Уляну¹⁶.

Послання Спиридона стало матеріалом для вже офіційної переробки ідей возвеличення великокнязівської влади в «Сказанні про князів Володимирських», перша редакція якого з'явилась, як зазначає Р. П. Дмитрієва, до 1533 р.¹⁷. Для нас «Сказання» важливе тим, що, ставши головним виразником

офіційних політичних поглядів Московської держави, воно ідеологічно обґрунтовувало загальноруський характер великокнязівської московської влади через утвердження думки про її божественний характер та про наслідування московськими князями прав київських князів. Невід'ємною складовою всієї цієї побудови було обґрунтування цим наслідуванням претензій Москви в боротьбі з Литвою на повернення їй останньої земель, які колись належали Київській державі.

Починаючи з 50-х років XVI ст., ідеї «Сказання» про вінчання Володимира Мономаха царським вінцем і про походження російських великих князів від римського кесаря Августа починають використовуватись в офіційних монументальних історико-публіцистичних пам'ятках. Ці ідеї були внесені в офіційний Воскресенський літопис, «Государевий родословец» (1555) і, нарешті, в «Степенну книгу», складену в 1560—1563 рр.¹⁸.

Як зазначає Р. П. Дмитрієва¹⁹, цей пам'ятник є ніби узагальненням великої ідеологічної роботи, проведеної під керівництвом митрополита Макарія. В ньому завершено оформлення ідеології царської влади Російської централізованої держави. Викладення російської історії за княжінням підпорядковувалось політичній ідеї самодержавства: показати послідовність переходу влади від київських князів до володимирських, а від володимирських до московських.

Але показати плавний перехід «єдинодержавної» загальноруської князівської влади роду Мономаховичів із Києва саме до Володимира укладачам цих пам'яток було важко, позаяк Київська держава розпалась на окремі князівства і Володимиро-Суздальське було лише одним із них. Тому, як зазначає Д. Н. Альшиц, укладачам Шостої степені «Степенної книги» доводилось «виявляти багато винахідливості, аби привести розповідь у відповідність із поставленим завданням. Вони змушені були піти і пішли на перекроювання давніх пам'яток, на замовчування одних фактів і вип'ячування інших, на створення нових версій про події й спростування старих»²⁰.

Для створюваної Іваном IV легенди про Всеволода Юрійовича Суздальського — загальноросійського самодержця вигадується розповідь про переможні походи Всеволода Суздальського на половців в 1184—1185 рр. на чолі князів Володимиро-Суздальської землі, хоча насправді похід очолював Святослав

Всеволодович Київський, а більшість князів, які брали в ньому участь, були південноруськими князями. Закресливши таким чином «славу Святославову», оспівану у «Слову о полку Ігоревім», московські книжники роблять висновок, заради якого і була здійснена фальсифікація — характеризують Всеволода Суздальського загальноруським самодержцем: «Богохранимий же великий князь Всеволод Юрійович, благоденственно перебуваючи в граді Володимирі і правлячи скіпетром Руського царства... і всіма численними Володимировими сродниками своїм старшинствуючи... Також... і інші гради руські і всіх праведно управляючи. І всі послушаху його і покоряху йому»²¹.

Іван IV, на замовлення якого і створювались ці пам'ятки, також і сам розгортає, і своєю владою освячує систему доказів про прадавнє походження його царського, самодержавного статусу, невід'ємно пов'язуючи його з питанням законності володарювання на всіх руських землях. Зокрема, він у своїх творах підкреслював, що престол ним не поцуплений і не захоплений через війну і кровопролиття, а успадкований волею провидіння мирним шляхом від предків, а тому він має законні права на їх спадок²².

Ми зупиняємось на цих сюжетах так детально для того, щоб показати, наскільки багато було приділено уваги і докладено зусиль, на які хитрощі, вигадки та прямі фальсифікації йшов московський престол задля ідеологічного обґрунтування російського єдинодержав'я та своїх претензій на приєднання всіх навколишніх руських земель до Московської держави.

Отже можемо констатувати: землі колишньої давньоруської держави (Білорусію та Україну) Москва вважала своїм несправедливо втраченим історичним, природним спадком, частиною держави Рюриковичів, яку Москва покликана повернути в загальноруське православне лоно. Московські царі вважали своїм найважливішим державним, національним і релігійним обов'язком звільнення православного в своїй масі білоруського та українського населення від польсько-литовської залежності²³.

Ідеологічно, окрім теорії династичної спадкоємності московських царів, зовнішньополітичний курс Московської держави обґрунтовувався месіанською ідеєю про те, що після заволювання Римом «латинською» ерессю й узяття «нечестивими» турками Константинополя у 1453 р. лише Москва залишилась

єдиним центром істинного християнського віровчення, останнім «Третім Римом», а московський государ — покровителем і опорою всього вселенського православ'я. Тому Російська держава, як єдине вмістилище істинної християнської церкви, має захищати православну віру та православних єдиновірців у всьому світі. Піддані московських монархів вважали тільки себе істинно православним народом²⁴, покликаним нести істинну віру та справжню духовність іншим народам.

Тією подією, яка послужила своєрідною точкою відліку у формуванні подібної ідеї, стала підписана у 1439 р. візантійським імператором Іоанном VIII Палеологом, константинопольським патріархом Йосифом II та рядом інших вищих представників православного духовенства, зокрема, й руським (київським) митрополитом Ісидором, Флорентійська унія з Римом. Згідно з нею православні визнавали зверхність папи й приймали догмат католицького віровчення, проте зберігали обряди православної церкви.

Російська православна церква, будучи апріорі налаштована антизахідно, відкидає в 1441 р. Флорентійську унію митрополита Ісидора, який прибув до Москви за наказом великого князя Василя Васильовича, заарештовують як відступника й зрадника старовини. Відтоді, як зазначає у своїй роботі М. Дьяконов, одним із найважливіших завдань державного управління московських государів стає обов'язок очолювати охорону православ'я й благочестя²⁵.

А після захоплення в 1453 р. турками Константинополя й падіння Візантійської імперії вакантним залишилось і місце політичного глави всього православного світу. Тодішня російська публіцистика реагує на цю епохальну історичну подію досить одностайно. У створених по гарячих слідах події повістях «Про взяття Царяграда від безбожного Махмета Амуратова сина», «Про взяття Царяграда від безбожного Турського царя Амурата іже бисть в рік 6961» та інших робиться два висновки. Перший — Московська Русь залишилась єдиною вільною представницею православного світу, і другий — Русі доведеться позбавляти православний світ від ярма невірних, хоча сама Московська Русь перебувала тоді ще під татарським ярмом²⁶.

Наслідком усіх цих подій стала поява у росіян сумнівів щодо благочестя греків, посилення антилатинської пропаганди та усвідомлення необхідності створити власну всесвітньо-історич-

ну концепцію, яка б обґрунтовувала роль і місце Московської держави на міжнародній арені в нових політичних умовах.

Як зазначає у своїй праці М. А. Алпатов, це завдання виконав перший російський Хронограф, складений у 1442 р. сербом Пахомієм Логофетом, який жив у Троїце-Сергієвій лаврі. Хоча текст 1442 р. до нас не дійшов, але про зміст концепції цілком можна судити з редакції 1512 р., в якій всесвітня історія розуміється лише як історія слов'янського, православного світу, а тому після викладу історії стародавнього світу, в Хронографі мова йде лише про історію Візантії, Русі і південних слов'ян. Історію католицьких країн Європи, за винятком написаного в антикатолицькому дусі повідомлення про Флорентійський собор, Хронограф 1512 р. зовсім ігнорує²⁷.

Лінія на обґрунтування власної вишчості, тепер уже не лише над Римом, а й над Константинополем, надалі лише посилюється. У 1448 р. уперше московський митрополит (Іона) обирається на церковному соборі російських ієрархів без участі Константинополя. Невдовзі, між 1458 і 1462 рр., з'являється «Слово вибране від святих писаній іже на латинію», яке мало не лише антилатинську, а й антиконстантинопольську спрямованість, оскільки в ньому проводилась думка, що після контактів Константинополя з Римом Царгород втратив свою чистоту і тепер єдиним зосередженням істинної віри залишається Москва²⁸.

Протиставлення московської церкви як Риму, так і Константинополю посилюється за Івана III, який завершив об'єднання російської держави. Тому в кінці XV — на початку XVI ст. у присязі єпископів Російської православної церкви обов'язковими були слова зречення від усіх ієрархів, поставлених «від Рима латинського чи від Царгорода турецької держави»²⁹.

Новим поштовхом до посилення антилатинських настроїв стала спроба Новгороду геополітично визначитись на корись Заходу й придушення Москвою цієї спроби в 1471 р. Уже в Московському великокняжому зводі 1472 р. різкі випадки проти «латинян» супроводжуються вихваланням «істинного» православ'я Московської Русі³⁰. Тоді ж з'являється класичний антилатинський публіцистичний твір «Словеса вибрані». Як констатує у своїй монографії І. Б. Греков, «ця тенденція посилення «антилатинської» пропаганди була пов'язана з тією обставиною, що все ідеологічне й внутрішньополітичне життя

Московської Русі будувалось на протиставленні православ'я «латинству»³¹.

Узявши собі візантійські символи та оголосивши себе останньою й єдиною хранительницею справжніх цінностей, які полягають у православ'ї, Москва тим самим свідомо протиставила себе католицькому світу, який, на її думку, відступив від правих догматів церкви, втратив духовну сутність. Міфологема «загибелі Європи — відродження Росії» забезпечувала російському престолу поступ у Європу³². Теза про захист православних єдиновірців активно експлуатувалась Москвою та створювала їй сприятливий ореол для виконання головного завдання — приєднання всіх земель і народів, які вона вважала історично та геополітично належними собі.

Уперше перед московським правителем, який названий «боголюбивим і христолубивим великим князем і самодержцем всієї Русі», а також «новим царем Константином», завдання визволення братів-християн з «агарянського полону» висувається вже після скинення татарського ярма в «Изложенни пасхалии» московського митрополита Зосими (1492)³³. Ідеї Зосими та ідеї «Повісті про Білий Клобук» новгородського архієпископа (1484—1504) Геннадія про те, що «в третьому же Римі, еже есть на руській землі благодать святого Духа засяє» та що «всі християнські царства прийдуть в кінець і зійдуться в єдине царство Російське, заради православ'я»³⁴ були розвинуті у Посланнях Філофея Псковського до псковського великокняжого дядя М. Г. Мисюрю Мунехіну (1523 — початок 1524) та великого князя Василя III (між 1524 і 1526 рр.).

Як відзначає сучасна російська дослідниця проблеми Н. В. Синицина, ідея «Третього Риму» є історіософською концепцією. «У першій третині XVI ст... єдина Російська держава, яка сформувалась на сході Європи, утверджувала своє місце не лише в системі сучасних міжнародних відносин, але й у світовій історії. Вона заговорила про себе, апелюючи до давньої традиції, причетність до якої, укоріненість у глибокому минулому, тривалість історичної перспективи були покликані забезпечити їй стабільність і авторитет»³⁵. Ідея «Третього Риму» є частиною релігійного й культурно-історичного образу світу в національній свідомості росіян, вона відбиває перспективу як просторову (розростання території), так і часову (розростання власної історії в глибину віків). Ідея «Третього Риму», зазна-

чає Н. В. Синицина, це віха на шляху розвитку національної свідомості росіян, освоєння нею географічного, хронологічного, культурного простору³⁶.

Визначаючи місце своєї держави і своєї церкви в оточуючому світі, Філофей у посланні Мисюрю говорить: «Скажемо декілька слів про наше православне царство пресвітлішого і високостольнійшого государя нашого, який є єдиним християнським царем у всій піднебесній і браздотримачем святих Божих престолі святої вселенської апостольської Церкви, яка — замість римської і константинопольської — знаходиться в богорятуємому граді Москві... і яка світиться наче сонце, єдина у всесвіті. Так знай же, христілюбець і боголюбець, що всі християнські царства закінчили своє існування і зійшлись в єдиному царстві нашого государя»³⁷.

Поза всяким сумнівом, наданню цій концепції зовнішньополітичного месіанського звучання сприяли численні прохачі з середовища східного православного духовенства, яке, після заволодіння турками Малої Азії, дуже швидко почало сприймати московського правителя як головного охоронця православ'я і титулувати його титулами візантійських імператорів. Так, у 1517 р. ігумен синайського монастиря Даниїл називає великого князя московського Василя III «самодержавним, боговінчанним величним царем всієї Русі», а константинопольський патріарх навіть титулував його «найвищим... царем і великим князем всієї православної землі і Великої Русі». Іноки сербського Хиландаря монастиря в 1548 р. титулюють юного Івана IV «самодержавним великим царем московським, єдиним правим государем, білим царем східних і північних країн, який усім православним християнам цар і господар...»³⁸.

Для обґрунтування свого особливого статусу, згладження з пам'яті канонічного підпорядкування Російської православної церкви Константинополю та утвердження права на першість у православному світі, в XVI ст. у Московській Русі поширюється думка, що РПЦ іде не з Візантії, а безпосередньо від апостола Андрія, який, нібито відвідавши дніпрові пагорби, заклав основи РПЦ. Ця думка проводиться і в офіційній «Степенній книзі», і під час богословського диспуту Івана IV з Антонієм Посевіно в 1582 р., на якому цар заявив, що Москва отримала християнство одночасно з Римом, від апостола Андрія³⁹.

Месіанізм ідеї «Третього Риму» виконував не тільки функцію виправдання зовнішньої експансії через впровадження ідей про спільність, нероздільність історичних доль Росії і поневолених Османською імперією і «латинами» православних держав і народів та про спільність духовного простору, а й внутрішню консолідуючу функцію, підсилюючи почуття єдності нації.

Історико-канонічного характеру концепції «великого Російського царства, Третього Риму» надали соборна грамота 1561 р., якою Вселенський патріарх Іоасаф, підтверджуючи право московського великого князя на титул царя, називає Івана IV «царем і государем православних християн усього всесвіту від сходу, заходу і до океану»⁴⁰ та Уложення грамота Московського помісного собору 1589 р., скріплена підписом та печаткою Константинопольського патріарха Ієремії II: «...твое же, о благочестивий царю, — звертається Вселенський патріарх до царя Федора Івановича, — велике Російське царствіє, Третій Рим, благочестям усіх перевершило, і всі благочестиві християни в твоє во єдино зібрались, і ти один під небесами християнський цар іменуєшся у всьому світі, у всіх християн»⁴¹. Таким чином Константинополь, по суті, був змушений визнати універсалістську функцію московського царя в християнському світі.

Постійна зовнішня експансія та столітня національно-релігійна традиція, яка закликала до втручання в долі «руського» по крові і православного по вірі населення за межами Московської держави, призвела до глибокого укорінення ідей російського месіанства та панславізму на побутовому рівні. Як зазначає М. Джеймс, росіяни ніколи не сприймали себе як націю, обмежену будь-якими державними кордонами⁴². Прагнення всіх урятувати на масовому рівні виправдовувало завойовницьку політику Московської держави. Більше того, ця традиція постійно підживлювала гегемоністичні прагнення Москви.

Базові уявлення росіян про місце й статус своєї країни у світі скеровували конкретні дії Москви. У XIV–XVII ст. Москва веде постійні війни, спочатку з Литвою, а потім із Річчю Посполитою за втягнення у сферу свого політичного і військового впливу й приєднання інших «руських» земель та національне панування об'єднаної народності на Східноєвропейській рівнині⁴³.

Із середини 80-х років XV ст. після політичного підпорядкування Казані (1469) та ліквідації самостійності Новгород

(1478) і Твері (1485) питання про приєднання «руських», але не російських територій на Заході Москва поставила перед собою в практичну площину. Протягом 1487—1489 рр. уздовж усього московсько-литовського кордону тривала дрібна порубіжна війна, яка була першою фазою загального плану приєднання до Московської держави приналежних Великому князівству Литовському «порубіжних» руських земель.

Устрявши у військовий конфлікт із Литвою, Іван III у 1490 р. в договорі з цісарем Максиміліаном проголошує курс на опанування «великого князівства Київського»⁴⁴. Улітку того ж року послові Казимира С. Петряшковичу було заявлено, що Іван III не тримає за собою волостей чи земель від королівської «отчини», тоді як «нам від короля великі кривди робляться: наші міста і волості, і землі наші король за собою тримає»⁴⁵. Це перша офіційна заява Москви про невизнання приналежності земель колишньої Київської держави Великому князівству Литовському. Як відзначав у свій час К. В. Базилевич, небажання великого князя у своїх претензіях до Литви назвати конкретні землі (наприклад, прикордонні «верховські», за які тоді йшла боротьба), які він вважає своїми, дозволяє нам трактувати його слова у розширеному розумінні: Іван III вже у 1490 р. претендував на всі землі Київської Русі, які увійшли до складу Великого князівства Литовського⁴⁶.

У «пам'яті» посольства І. В. Берсеня-Беклемішева до короля Казимира у 1492 р. теза про те, що не московські війська нападають на землі Великого князівства Литовського, а король тримає за собою землі, які йому не належать і які треба повернути Москві, повторено знову: «...і ти би наших міст і волостей наших земель і вод, які тримаєш за собою, нам би поступився»⁴⁷.

Наприкінці 1492 р. у вірчій грамоті першого московського посла до нового великого князя литовського Олександра Казимировича Д. Загряжського вперше до титулу московського великого князя були додані слова «всієї Русі». Титул великого князя московського тепер звучав так: «Іоанн, Божою милістю, государ всієї Русі і великий князь Володимирський, і Московський, і Псковський, і Тверський...»⁴⁸. На протести литовців під час переговорів росіяни відповіли, що «государ наш до вашого государя у своєму листі... новини ніякої не вставив: чим

його Бог подарував, від діда і від прадіда, від початку, правий є уроджений государ всієї Русі»⁴⁹.

Вимушене визнання литовцями, згідно з московсько-литовським мирним договором 1494 р., за Іваном III титулу «государя всієї Русі»⁵⁰ лише посилило апетити Москви. Оскільки для Івана III цей титул означав легітимність претензій на всі руські землі у якості єдиного государя цих земель, то з огляду на це, цілком логічною була його відмова влітку 1499 р. послам Олександра Казимировича офіційно підтвердити приналежність великому князю литовському Києва з пригородами й волостями⁵¹. Більше того, в ході дипломатичної підготовки до нової війни з Великим князівством Литовським, між Іваном III і кримським ханом Менглі-Гіреєм було досягнуто неофіційної домовленості щодо розподілу сфер інтересів в Україні. В усякому разі кримський посол Азі-Халіль, який у жовтні 1499 р. прибув у Москву із Криму разом із московським послом кн. С. В. Ромодановським, від імені хана передав Івану III: «Про ту справу тобі брату своєму кажу: Київ і Черкаське містечко твої будуть... І тільки візьмеш, і твоєму брату мені і моему серцю великий спокій, і твоєму імені велике добро». Сферою безпосередніх інтересів і впливу Криму мала залишатись нижня течія Дніпра⁵².

Відправлений у квітні 1500 р. у Крим посол Івана III кн. І. С. Кубенський мав зокрема підтвердити незмінність намірів великого князя московського щодо Києва і Черкас: «А що писали нам про Київ і про Черкаське містечко, щоб нам їх дістати, і ми у Бога того просимо і вельми того хочемо, щоб нам дав Бог своєї отчини дістати»⁵³.

Прагнення Івана III залучити до складу своєї держави Сіверську, Чернігівську та «українні» землі змусило його навіть відмовитись від традиційно ворожої політики щодо С. І. Можайського та В. І. Шемячича, нащадків найлютіших ворогів його батька Василя II. Як встановив сучасний російський дослідник М. М. Кром, десь на рубежі 1499–1500 рр. Іван III таємно «посилав» до князів — «українного» С. І. Бельського, сіверського С. І. Можайського і чернігівсько-стародубського В. І. Шемячича і «обіцяв їм багато міст і волостей своїх». У результаті цих переговорів між Іваном III і згаданими князями була укладена таємна угода про те, що князі переходять зі своїми вотчинами до великого князя московського, а він видасть їм

«опасні» грамоти про забуття ворожнечі батьків, «а які міста і волості вони під Литвою підберуть, то їм усе держати» залишить⁵⁴.

Отже, у результаті таємної сепаратної домовленості про перехід на службу до великого князя московського зі своїми вотчинами трьох удільних князів, Москва наприкінці квітня — на початку травня 1500 р. отримує під свою зверхність: із кн. С. І. Бельським — місто Біле з волостю, із кн. С. І. Можайським — міста Чернігів, Стародуб, Гомель, Любеч із волостями, із кн. В. І. Шемячичем — міста Рильськ, Новгород-Сіверський та багато інших волостей⁵⁵.

У лютому 1501 р. Іван III заявив послам литовському С. Нарбуту і польському пану Олехні, що зайняті нещодавно землі є «із старовини» його «отчиною», тому приєднання їх до Великого князівства Московського є обов'язковою умовою для укладення мирного договору⁵⁶. На переговорах з литовцями у наступному 1502 р. Іван III на вимогу литовської сторони повернути захоплені землі удавав щире здивування: «Нам заради чого великому князю Олександру ту свою отчину відступатись?»⁵⁷ Аналогічну відповідь на пропозицію повернути Литві зайняті московськими військами землі отримав і С. Сантай, посол посередників на московсько-литовських переговорах — папи Олександра VI і угорсько-чеського короля Владислава: «І ми сподіваємось, що папі те добре відомо, що королі Владислав і Олександр вотчичі Польського королівства да Литовської землі від своїх предків, а Руська земля від наших предків, із старовини, наша вотчина... І папа би зважив те на своєму розумі, чи справедливо те королі чинять, що не за свою отчину з нами воювати хочуть?»⁵⁸

У наказі московському послу до Менглі-Гірея І. Берсеню-Беклемішеву, складеному у лютому 1503 р., позиція й плани Івана III були сформульовані досить чітко: «А які міста з Божою допомогою ми взяли, то наша отчина, тих йому не віддамо. А які міста Руської землі, і ми, як дасть Бог, хочемо своєї отчини всієї діставати, як нам Бог допоможе»⁵⁹.

Врешті-решт у результаті перемир'я, укладеного 25 березня 1503 р., до складу Московської держави перейшли фактично всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків із значними територіями у середній

і нижній течії річок Сож і Десна. Нові володіння Івана III витягнулись клином до пониззя Десни. Від західної вершини цього клину до Києва було не більше 50 км.

Проте плани Івана III не обмежувались цим. Відпускаючи у вересні 1503 р. свого посла боярина І. І. Ощеріна до Менглі-Гірея, великий князь московський наказав передати хану, що «государ наш» хоче не лише закріпити за собою новоприєднані землі, «а хоче... ще Києва і всієї Руської землі своєї отчини» відняти у Олександра Казимировича⁶⁰.

У результаті наступної московсько-литовської війни 1507—1508 рр. було юридично оформлено (мирним договором від 8 жовтня 1508 р.) перехід Сіверщини, за винятком Любеча, який повертався Литві, до складу Московської держави.

Невдалі спроби Москви приєднати нові українські та білоруські землі під час російсько-литовських воєн 1512—1522 і 1534—1537 рр. не згасили експансіоністської налаштованості Московської держави. У 1554 р. московські послы В. Юр'єв, Ф. Сукін та І. Бухарін під час зустрічі з великим князем литовським у Любліні продовжували вимагати, щоб він «уступив государю нашому государя нашого вотчину одвічну Київ і Волинь і Полоцьк і Вітебськ і інші міста руські з усім по старовині, як було за прабатьків государя нашого і рубежі б відшукав старі, і в тому б між себе міцно утвердився, що за ті старі рубежі ніколи ні у кого не хотіли нічого»⁶¹.

Паралельно з офіційним заявленням претензій на українські землі, в середині XVI ст. російський уряд усіляко намагався посилити свій вплив на запорозьких козаків, щоб за їх допомогою приєднати до Московії всю Лівобережну Україну. За наказом Москви дяк М. Ржевський, маючи завдання налагодити тісні зв'язки із запорозькими козаками та разом з ними організувати похід на низ Дніпра проти татар, навесні 1556 р. з великим загоном російських ратних людей з'являється на Запоріжжі. Звідти, разом із запорожцями, московити здійснили похід на татарські замки Кази-Кермен, Іслам-Кермен, Волан-Кермен та Очаків⁶².

Повідомляючи литовському князю про цей похід, кримський хан зазначав, що після приходу під Очаків «козаки московські... за наказом господаря свого на нашому ґрунті на річці Дніпро в острові Хортиця замок збудувати мали». У цьому листі хан підкреслює, що «московські люди» споруджують за-

мки для того, щоб укріпившись на низу Дніпра, оволодіти всім Подніпров'ям⁶³.

Отже, російський уряд у другій половині 50-х років XVI ст. здійснює спробу взяти запорозьких козаків на свою службу, побудувати на березі Дніпра ряд військових укріплень для захисту Подніпров'я та російських кордонів від татар і таким чином інтегрувати до складу Московської держави всю Лівобережну Україну.

Наприкінці 1558 р. Іван Васильович відправляє на Хортицю спочатку 5-тисячний загін російських ратних людей на чолі з кн. Д. Вишневецьким, який восени 1558 р. перейшов на службу до царя, а слідом за ним 2—3-тисячний російський загін із великими військовими припасами на чолі з дяком М. Ржевським. На початку 1559 р. за наказом царя в урочищі Монастирище на Запоріжжі було споруджено замок, де постійно перебували прикордонні російські гарнізони щонайменше до осені 1561 р. Фактично у цей час південне Лівобережжя перебувало під владою запорозьких козаків і російських військ⁶⁴.

Ці дії Москви викликали чергове загострення російсько-литовських відносин. Під час дипломатичних переговорів російські послы обґрунтовували тезу про те, що все Лівобережжя від Черкас і до гирла Дніпра не належало Литовській державі, а росіяни, споруджуючи фортеці на лівому березі Дніпра, роблять богоугодну справу — «бережуть християнство від татар». Про приналежність цих земель російські посланці заявили, що Москва вважає південне Лівобережжя своєю територією: «А буде по Дніпру між государів... ні на чиєму боці, а тому то він Божий: хто захоче, той на ньому і стоїть; а по цей час того ми не чули, що проти Криму Дніпро королівський; а як це видно, що Дніпро государя нашого, тому що тече із государя нашого землі»⁶⁵.

У зв'язку з розгортанням бойових дій у Лівонії, Москва була змушена тимчасово припинити експансію на територію південного Лівобережжя, хоча своїх домагань не припинила. Так, у 1563 р. московські послы на переговорах із послом Сигізмунда II Августа Ходкевичем виставляли умовами миру з Литвою відмову останньої на користь Московської держави від Волині, Поділля й Галичини⁶⁶. А під час переговорів у Польщі наприкінці зими 1573 р. посол Івана IV Гарабурда вимагав передати Москві Полоцьк, Смоленськ, Київ і Лівонію, закріпити поль-

сько-литовський престол «навіки» за домом Рюриковичів, встановити тісний союз Речі Посполитої і Московського царства проти «поган», Риму та інших держав⁶⁷.

Протягом 70–90-х років XVI ст., як показав у своєму дослідженні Д. І. Мішко, царський уряд неодноразово посилав на Запоріжжя царське жалування й дарунки, прагнучи таким чином прив'язати запорозьких козаків до Москви. У 90-х роках, після того, як гетьман запорозьких козаків Криштоф Косинський присягнув служити московському цареві Федорові Івановичу (1584–1598), останній у своїх листах на Запоріжжя почав писати себе царем запорозьким, черкаським і низовським та віддавав запорожцям накази як своїм військам⁶⁸.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. Москва ініціює ряд міжнародних проєктів, основною метою яких було встановлення контролю над українськими землями.

У червні 1587 р. у Варшаву відправилось «велике посольство» на чолі з боярином С. В. Годуновим, яке повинно було виставити на елекційному сеймі на польський трон кандидатуру царя Федора Івановича. Наказ «великому посольству» для нас цікавий з огляду на два моменти. По-перше, він є яскравою ілюстрацією використання офіційною московською дипломатією придуманих ще Спиридоном-Савою легенд про дари Мономаха та теорії про послідовний перехід центру державної влади на Русі з Києва до Москви. Адже саме ці аргументи, на думку російської політичної верхівки, мали підтвердити високе походження влади московських монархів та законність їх претензій на вищу зверхність над українськими територіями⁶⁹.

По-друге, запропонований полякам проєкт унії дає уявлення про зовнішньополітичні плани царського престолу. Він передбачав побудову росіянами власним коштом ряду фортець «по Дону, по Донцю і по Дніпру», спільне підкорення Криму, а потім, у союзі з іншими державами Європи, виступ проти Османської імперії. У разі успіху, зазначалося в документі, «і Волоська б земля до Польської б землі приложилась, і Мултянська б земля, і Босни, і Сербі по Дунаю, і Угорська земля, що за турками, ті б усі були приворочені до Польщі і до Литовської землі»⁷⁰. Інакше кажучи, перед московським царем в іпостасі польського короля відкривались широкі можливості претендувати на зібрання величезних територій Східної Європи під своєю верховною владою. Проте головним стимулом, головною

метою, яка спонукала московський престол до наполегливого прощтовхування свого плану, було бажання тим чи іншим чином володарювати саме над українськими землями.

У 1599 р. уже уряд царя Бориса Годунова (1598–1605) розробляє т. зв. «великий проект», згідно з яким Москва, спільно з Імперією, планувала перебудувати всю систему міжнародних відносин у Східній Європі. Оскільки Московська держава на той час не мала достатньо сил для встановлення російського політичного впливу в Речі Посполитій силовими методами, тому Габсбургам пропонувався досить своєрідний союз.

Наприкінці літа 1599 р. до імператора Рудольфа II виїжджає російський посол дяк А. І. Влас'єв із пропозицією «на Польську і на Литовську землю... стояти... з цісарською величністю разом» з метою посадити на польський престол ерцгерцога австрійського Максиміліана. Оскільки одночасно ерцгерцог повинен був одружитися з дочкою Бориса Годунова Ксенією, і згідно з умовами одруження приїхати в Москву і постійно жити там, то, як зазначає Б. Н. Флоря, «очевидно, що результатом усіх цих подій повинно було стати встановлення в Речі Посполитій не австрійського, а російського політичного впливу»⁷¹.

У 1604 р. Борис Годунов повторно відправляє у Відень проект антипольської коаліції, який тепер окрім одруження ерцгерцога Максиміліана на Ксенії включав уже і безпосереднє приєднання Великого князівства Литовського до Московської держави⁷². Розробка й просування цих «великих» проектів були спробою Москви за допомогою дипломатичних методів добитися контролю над землями колишньої Київської Русі і головним «призом» у цій грі, безумовно, було українське Подніпров'я.

Смутні часи початку XVII ст. тимчасово відвернули увагу московських правлячих кіл від українського питання, але тільки-но Московська держава дещо оговталась від розгрому й спустошення, то знову поновила свої зазіхання на Україну.

У програмному зовнішньополітичному документі часів правління першого з Романових — Михайла Федоровича (1618–1645), наказі великому посольству у Швецію в 1632 р. (під час Смоленської війни з Польщею 1632–1634 рр.) було чітко зазначено, що Москва претендує на «споконвічні вотчини великого государя нашого», в які, на її переконання, входять усі землі, що знаходяться східніше лінії: «...від Полоцька вниз по річці Двіні 20 верст до Риги, і від того місця по річці Німан утору

вище Городка 20 же верст, і від того місця... до річки Дніпро нижче Києва 100 верст, і вниз тією річкою до Чорного моря»⁷³.

В офіційних колах Москви за царювання Олексія Михайловича (1645—1676) з новою силою ожило уявлення про «вселенську» роль Москви, мрії про імператорський престол, про поставлення московського патріарха Вселенським⁷⁴, про об'єднання всіх православних народів в одній державі.

В українському питанні «Тишайший» цар Олексій на перше місце висував релігійний мотив. Він вважав богоугодною справу приєднання України до Москви, а будь-які поступки в цій справі противними волі Божій, за які каралось немилосердними муками в аду⁷⁵. Народною історичною справою вважали «причеплення природної гілки (України й Києва. — А. Б.) до належного кореня»⁷⁶ і ряд наближених до царя та впливових вельмож.

У пряму суперечність із згадуваною вище концепцією «Москва — єдиний законний спадкоємець та збирач земель колишньої Київської давньоруської держави» вступала новостворювана в Україні концепція «козацтво — спадкоємець лицарських і державних традицій давніх руських князів».

Подібна «козацька» концепція була логічним продовженням і розвитком погляду на українських православних князів як легітимних правонаступників київських князів. Насправді українські княжі роди виступали у ній «речовим доказом» безперервності історико-генетичних традицій українського (руського) народу.

І цей підхід відповідав історичним реаліям, адже, як відзначає у своїй роботі Н. М. Яковенко⁷⁷, прихід литовської зверхності на українські землі в XIV ст. відбувався непомітно й спочатку не вніс суттєвих змін у життя українських (руських) земель. Деклароване «рядами» (договорами місцевої української знаті з литовськими князями, які укладались під час входження «руських» земель до складу Литовської держави) та пізнішими уставними грамотами збереження принципу «непорушності старовини» сприяло збереженню на українських землях, щонайменше до уніфікації законодавства Першим Литовським статутом 1529 р., давньоруських політичних традицій та у найсуттєвіших рисах соціального ладу⁷⁸. По суті українські землі мали широку автономію в складі Великого князівства Литовського. До появи Першого Литовського статуту Київщи-

на і Волинь жили за власним руським правом, зафіксованим у обласних привілеях, які надавали цим землям у 1392, 1396, 1432, 1452, 1471, 1503, 1507, 1529 роках великі князі литовські з обов'язковим зазначенням, що «...тих прав, котрі ж вони мають, як було за батька і брата нашого, їм не рушимо»⁷⁹.

Особливістю грамот, наданих Київській землі, як традиційному центру країни, є стабільне підкреслення удільної відособленості місцевих феодалів від усіх інших земель Великого князівства Литовського, підкреслення автономності політичного розвитку Київщини: «А городки і волості київські киянам тримати, а нікому іншому...»⁸⁰.

Наслідками такого стану речей було те, що і сучасники, і автори XVI — першої половини XVII ст. сприймали й трактували українських князів як прямих нащадків могутніх князів доби Київської Русі. І хоча формально традиція київського правонаступництва українськими князями перервалася із ліквідацією у 1471 р. Київського удільного князівства у складі Литовсько-Руської держави, але фактично навіть і після об'єднання у 1569 р. Польської і Литовсько-Руської держав у єдину Річ Посполиту та суттєвого законодавчого звуження рівня автономності українських земель, найбільші українські (передусім волинські) князі фактично поводити себе як володарі автономних квазідержавних утворень.

Особливий статус найбільших українських князів-магнатів, т. зв. «королят», крім історичної традиції підтверджувався і їх особливим місцем у державно-політичній системі Речі Посполитої. По-перше, вони могли виставляти значні за тогочасними мірками війська, які були рівні за чисельністю, а іноді й переважали королівські: кн. Костянтин Острозький, київський воєвода в 1559—1608 рр. — 15—20 тис., його сини Януш і Олександр — по 10 тис., Ярема Вишневецький — 8—10 тис. вояків. А по-друге, володіли найбільшими у Речі Посполитій і ледь не у всій Європі земельними комплексами, лише номінально підлеглими контролю державної адміністрації й урядової влади. Так, у другій чверті XVII ст., за підрахунками Н. М. Яковлевої, князі Заславські володіли 32 679 димами, Збараські — 24 382, Вишневецькі — 14 938, Корецькі — 11 173, Острозькі — 10 174. На територіях цих земель діяла єдина влада і єдине право — князя⁸¹.

Відповідно до такого свого статусу українські князі і трактували своє положення у суспільстві, як повноправних і законних володарів цих земель. Так, кн. К. Острозький в одному з листів за кордон, до Сілезії, ігноруючи етикет васала польського короля, підписується цілком по-монаршому: «З Божої ласки, князь на Волині»⁸². А кн. Костянтин Вишневецький, будучи органічно впевненим у праві свого народу бути рівним серед рівних, із спокійною гідністю декларує на Люблінському сеймі 1569 р.: «Ми є народом таким поштивим, що жодному іншому народові на світі не поступимося»⁸³.

Як зазначає у своїй роботі В. Литвинов, не лише у вузькому елітарному прошарку, а в усіх станах України-Руси упродовж XVI ст. «відбувався процес усвідомлення спільних інтересів і передусім потреб у власній державі, яка уявлялася благом для всієї нації. Від цього часу починається новий злет національного самоусвідомлення українського народу, пов'язаний з народженням державотворчих тенденцій»⁸⁴.

І хоча фактично з кінця XVI — початку XVII ст. із згасанням великих українських православних князівських родів чи їх покатоличенням українська державницька «князівська» концепція київського правонаступництва і перервалася, проте, як зазначає Н. М. Яковенко, українська боярсько-князівська еліта протягом XIV — початку XVII ст. зберегла Україну-Русь як цілісну, унікальну, самобутню суспільно-політичну систему зі своїми традиціями. Самим фактом свого існування могутня місцева землевласницька знать, як окрема самодостатня політична сила, забезпечила «визнання чужими владами цієї знаті як спаяної корпоративної одиниці, що за тодішніми мірками було рівнозначно визнанню територіальної автономії». Крім того, «саме на елітарному рівні в силу його вищої освіченості була законсервована історична пам'ять про державну велич і силу княжої Русі»⁸⁵, яка з переходом правонаступництва на «київську» державну традицію до нової провідної політичної верстви українського народу — козацтва, скріпила державницьку платформу визвольного руху відчуттям генетичної спадкоємності з Руссю Володимира Великого і Данила Галицького.

Показовою ілюстрацією суспільного усвідомлення особливого володарського статусу українських князів є, наприклад, вірш Герасима Смотрицького «Всякого чина православний читателю», в якому зокрема йдеться про кн. К. Острозького. Пря-

ма паралель Володимир Святославович — Ярослав Мудрий — Костянтин Острозький та теза про божественне походження влади останнього не залишає сумніву, що саме українських князів, таких як князь К. Острозький, освічена і патріотична українська громадськість бачила спадкоємцями традицій великих київських князів:

*«Колись бо Великий Володимир хрещенням просвітив,
всю землю руську розсудливістю освіти...
Нині же Костянтин, Острозький княже,
його ж Бог сам обрав, яко вірного стража
Прабатьків своїх волі православної віри...
Володимир бо свій народ хрещенням просвітив,
Костянтин же розсудливістю писання освітив.
Ярослав будівництвом церковним Київ і Чернігів прикрасив,
Костянтин же єдину соборну церкву писанням підніс»⁸⁶.*

Ще чіткіше Г. Смотрицький підкреслює продовження київської князівської спадкоємності в сучасній йому Україні у книзі «Ключ царства небесного» (1587), присвяченій кн. К. Острозькому. Там, зокрема, говориться: «Таким благословенням вшанував і увелебив Бог того великого Володимира, який преславно і багато пречудово хрестив землю руську, якого церкви і роду міцна лінія і до сьогодні не перевелась, у ній же справжній спадкоємець і владний нащадок, ваша княжа милість, естє є і на місце тих великосановних і багатославних предків своїх наступає»⁸⁷.

«Паростю Великого Володимира, який Руську землю охрестив», називає К. Острозького у 1598 р. й відомий уніатський церковний діяч, згодом уніатський митрополит Іпатій Потій⁸⁸.

Аналогічним було сприйняття національно свідомою частиною суспільства й сина К. Острозького, передчасно померлого Януша Острозького. Так, І. Домбровський у своїх «Дніпрових каменях» (1619) із гіркотою пише: «згасла надія, що сторожем буде звичай давнього роду, народу, який велетенську мав... колись-то державу»⁸⁹.

Але більш-менш чітке усвідомлення й сприйняття «київської» державницької традиції козацькою елітою і практичні намагання її переосмислити і продовжити прийшло лише з початком Національної революції в 1648 р.

Хоча зауважимо, що ще наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. козацтво прагнуло перебрати на себе одну зі

складових «державницької» традиції українських князів. Адже козаки, як і українські магнати, хотіли обмежити польський суверенітет у Наддніпрянській Україні, насамперед у південних, прикордонних із степом районах і вибудувати тут своєрідне квазідержавне утворення під номінальною польською зверхністю, у якому б панували свої закони і порядки, були свої збройні сили, міжнародні зносини тощо. Треба зазначити, що в реальній дійсності влада польських державних інституцій на цих землях завжди була більш обмеженою, ніж на заході чи півночі України.

Зміцнившись, козацтво розгорнуло широку боротьбу за свої права і вольності, що на практиці приводило не лише до отримання певних преференцій представниками окремого козацького стану, але й до утворення території з обмеженим польським суверенітетом, провідна політична сила якої — козацтво — навіть проводила міжнародні переговори, укладала договори і регулярно вела самостійні воєнні дії проти сусідніх держав.

Для прикладу можна згадати сеймові постанови 1590, 1592, 1609, 1635 років про козаків⁹⁰, у яких, по суті, констатувалась неможливість для польського уряду повноцінно контролювати українські землі та визнавався факт проведення Військом Запорозьким, яке можна трактувати як армію без держави, дипломатичних зносин та війн із сусідніми державами з власної ініціативи і всупереч інтересам Речі Посполитої. У листі турецькому султанові Ахмеду I від 8 листопада 1607 р. польський король Сигізмунд III розписується у власному безсиллі, говорячи про неможливість покарати запорожців за походи на Туреччину, оскільки вони «не підлягають нічій владі»⁹¹. І справді, на дорікання Варшави за напади на турецькі міста в часи миру Речі Посполитої з Османською Портою, козаки виключно відповідали: «король уложив трактат із султаном, ми — ні».

Подібних прикладів, як і прикладів обміну посольствами між Військом Запорозьким й іноземними правителями, можна наводити багато, але й цих досить для обґрунтування висновку про фактичне існування тоді зовнішньополітичного суверенітету Війська Запорозького, який де-факто ще наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. визнавали Крим, Туреччина, Імперія, Швеція.

Крім того, козацтво прагнуло створити власні владні та судові інституції, ігноруючи польські. Так, у позові королівського

суду до жителів Брацлава 1607 р. говорилося: «Всю юрисдикцію замкову старостинську собі привласнюєте, справи і розсудики всі між скривдженими, узявши те з моці старости нашого, самі над звиклість давню відправляєте, а хто б у реєстр ваш, в юрисдикцію вашу не вписався і проти старости нашого з вами не переставав: тоді з місця геть від маєтності виганяєте, добра їх берете»⁹².

Про те, що тенденція на унезалежнення внутрішнього життя України від польської влади через створення козацькою спільнотою паралельних владних і судових інституцій та вимоги визнати значні території т. зв. «удільним панством козацьким» розросталась й укорінювалась, свідчать сеймові постанови. Так, у рішенні сейму 1613 р. зазначалось: «Оскільки ці люди (козаки. — А. Б.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватись ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин... ми ліквідуємо їхню юрисдикцію як таку, що суперечить загальному праву і зобов'язуємо підкорятись властям за місцем проживання»⁹³. Проте через три роки, у 1616 р. на варшавському сеймі знову констатувалось, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості... самі собі права складають, урядовців і вождів становлять»⁹⁴.

А якщо врахувати той факт, що козаками вважала себе більша частина населення Придніпров'я, то змальована ситуація виглядає вже як загальна тенденція розвитку українських земель під польською владою. Так, наприклад, згідно з люстрацією королівщин 1616 р. у містах Біла Церква, Триліси, Богуслав, Канів, Корсунь, Стеблів, Переяслав, Гельмязове, Бикове, Черкаси, Боровиця, Іркліїв, Говтва, Кропивна, Чигирин і Крилов з 9341 міщанського дому 7461 (80%) були «непослушними», тобто відмовлялись відбувати феодальні повинності і визнавали козацькі суди і владу⁹⁵. Тому, очевидно, в цьому контексті доречно вести мову не лише про певні привілеї козацтва як стану, а про фактичну автономію значної території України, на якій функціонували альтернативні польським «козацькі» владні і судові органи.

У грудні 1625 р. в королівській інструкції на сеймики, хоча й через призму класового погляду, але робиться тривожний висновок про сповзання цієї «самостійницької» тенденції

у політико-державну площину, оскільки зазначається, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівські милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права»⁹⁶.

Під час козацьких повстань проти польської влади наприкінці XVI— у першій третині XVII ст. мотив і прагнення до створення власного козацького, українського державного утворення вчувалися, хоча й не так чітко, як у 1648—1676 рр., й у політичних документах, що виходили з козацького табору. Пригадаймо проект лідера козацького повстання 1594—1596 рр. Северина Наливайка про створення в межах Речі Посполитої своєрідного екстериторіального утворення, в якому б проживали лише козаки без втручання властей⁹⁷. Або політичну програму козацького повстання 1638 р., сформульовану в універсалі козацького гетьмана Якова Остряниці від 10 березня 1638 р.: «...скинути при божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство»⁹⁸.

Водночас з виявленням автономістських, державницьких тенденцій у середовищі провідних українських станів і в політичній дійсності України, із кінця XVI ст. в Україні починає відроджуватись ідея спадкоємності й безперервності у розвитку українського народу з часів княжої Русі, окреслюється усвідомлення українцями себе як окремішньої від сусідніх етнічної спільноти⁹⁹.

Українські мислителі-гуманісти у своїх творах не тільки чітко розрізняли, а й пояснювали, що Русь-Україна й Московія — різні народи й країни. Такі роз'яснення не раз зустрічаємо від С. Оріховського до П. Могили та його однодумців¹⁰⁰. Так, наприклад, І. Домбровський чітко локалізує український народ, доблесних русів, яких, згідно з ренесансною традицією, називає сарматським і географічно, й історично, і психологічно в межах українських воєводств Речі Посполитої, протиставляючи його сусідам: хижим скіфам (татарам), байдужим до смерті волохам, диким мосхам (московитам), безтурботним ляхам та міцним духом литвинам. Для Домбровського, мосхи є «плем'ям північним», яке Русь тримало у покорі. Його автор не вважає історичним спадкоємцем Русі, бо воно є чужим¹⁰¹.

Свідомим того, що сучасна йому Україна виступає спадкоємницею Київської держави, є, наприклад, автор «Перестороги», що вийшла з середовища львівських братчиків на початку XVII ст.¹⁰². З початку 20-х років XVII ст. серед українців формується погляд на себе як на народ, що має виняткове право на самостійний розвиток у територіальних межах свого проживання. Так, відомий письменник і церковний діяч Захарія Копистенський, пояснюючи входження українських земель до складу Польщі, наголошував, «що руські князі добровільно, за певними пактами приєднались до Королівства Польського...»¹⁰³.

Тоді ж у колах патріотично налаштованої шляхти, вищого духовенства й інтелігенції концепція спадкоємності й безперервності в розвитку українського народу з часів княжої Русі починає обґрунтовуватись теоретично: через встановлення історико-генетичного зв'язку з минулим, доведення безперервності історії від Київської Русі до України, утвердження думки про Київську Русь як державне утворення українського народу тощо. Цю концепцію у різних варіантах обґрунтовували у своїх творах українські мислителі Захарія Копистенський («Палінодія»), анонімні автори «Перестороги» і Густинського літопису, Касіян Сакович («Вірш на жалосний погреб Сагайдачного»), Іван Домбровський («Дніпрові камені»), Симон Пекалід («Острозька війна»), Севастьян Кленович («Роксоланія», 1584), Іов Борецький («Протестація»), Сильвестр Косов («Патерикон»), Афанасій Кальнофойський («Тератургема»), Ян Щасний Гербурт («Розмисел про народ український») та інші.

Фактично твори українських мислителів, насамперед гуманістів кінця XVI—початку XVII ст., сприяли формуванню нової української еліти з власною національною, культурною й історичною свідомістю, пробудженню національних патріотичних почуттів та заклали основу нової історіографії з виразним національно-патріотичним змістом.

Одним із перших конкретну ідею створення у Подніпров'ї самостійної козацької держави у формі князівства зі столицею у Києві висунув київський католицький єпископ (1589—1598), український політичний мислитель Йосип Верещинський. У його політичних проектах 1590 і 1596 рр. поряд із владою князя визнавалась й влада гетьмана, якого демократично обирало все січове товариство¹⁰⁴.

Розмірковуюючи про прийдешню українську державність, українські мислителі-гуманісти часто згадують славні часи своїх предків, передусім княжу добу, коли київські князі панували на великих просторах Східної Європи і їх поважали і боялися сусідні й далекі вороги. Зразковими у цьому сенсі, зазначає у своєму дослідженні В. Литвинов, можуть бути «Дніпрові камені» І. Домбровського (1619), Густинський літопис (20-ті роки XVII ст.), вірші К. Саковича¹⁰⁵.

Осмислюючи українську історію, український культурний католицький діяч І. Домбровський ставить перед своїми «Дніпровими каменями» два завдання: відкрити Україну для Західної Європи, ідентифікуючи її з відомою там Київською Руссю, та нагадати українцям про їх славне історичне коріння, про подвиги предків, про героїв та державних діячів, що заслужили вдячну пам'ять нащадків. Домбровський не лише описує славне державне минуле українського народу, а й наголошує на тому, що й у сучасній Україні є гідні предків спадкоємці — українські володарі й меценати, що українські князі «виросли з руської крові», а тому лінія київських князів в Україні не переривалась аж до кн. К. Острозького і його синів включно. А оскільки український народ зберіг «цей престол аж понині», оскільки в Києві й досі пам'ятають «давню велич цього міста», а народ і сьогодні «фригійської давньої Трої марить ще снами, — що так на життя теперішнє не схожі», то є надія на відновлення величі й слави країни¹⁰⁶.

Чи не вперше у систематизованій і наукоподібній формі ідея безперервної спадкоємності історії й традиції від Київської Русі до козацької України була ґрунтовно, предметно й послідовно викладена в Густинському літописі, який розпочинається розповіддю про становлення й розквіт Київської Русі, а завершується нарисами про виникнення і діяльність козацтва та про унію.

У ряді творів особливо підкреслюється факт існування в минулому могутньої держави українців — Русі — зі столицею в Києві. Так, той же І. Домбровський у своїй поемі спеціально наголошує, що Київ колись мав

*...Силу велику, коли ще монархи
Київські русів усіх під своєю кормогою мали.
Мова іде про князів, які Київ зробили столичним
Містом і центром держави...*¹⁰⁷

Ректор Київської братської школи Хома Євлевич (1628—1632), хоча й зазначає, що український (словенський) народ, який «колись у царській пишавсь високостю», маючи за столицю Київ із 500-ма церквами, тепер «збився з доріг, втоптаних дідами», проте сповнений оптимізму на майбутнє і закликає братися знову добувати «предків славу», тобто будувати власну могутню державу¹⁰⁸.

У «Протестації» від 28 квітня 1621 р. київський православний митрополит І. Борецький (1620—1631) підкреслював: «Ми не бунтівники, не підбурювачі, ми взялися за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили й віддали... Божі закони й звичаї, а ще й шістсотлітню традицію». Наголошуючи на нерозривній єдності сучасного українського козацтва і княжої Русі, Борецький, зокрема, заявив, що козаки з «плем'я славного народу Руського... що воювали Грецьке царство морем Чорним і сухопуть... Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом із Володимиром хрестилися...». З подібною ж прямою трактує історичну генезу українського народу й З. Копистенський у «Палінодії» (1621): «Тое-то є військо і той-то народ, котрий віру оную за Володимира «від греків прийняту, тримає»¹⁰⁹; і родовід українського козацтва К. Сакович:

*Їхні предки із руським монархом хрестились —
З Володимиром, — стійко у вірі лишились
І ту віру несхитно тримають, статечно,
Бо за неї вмирати готові конечно...¹¹⁰*

Аналогічне бачення історії свого народу виявляла й недеціоналізована частина української шляхти. Так, відстоюючи свої права, шляхта Чернігівського воєводства на сеймику в 1641 р. звертала увагу польської корони на те, що воно розташоване «на землях голови нашої Русі Київської»¹¹¹.

Наступний після Борецького київський митрополит Петро Могила та його однодумці у творі «Літос» (1644) плекали ідею політичної самодостатності Русі-України. Ця ідея мала реалізуватися в такій українській державі, яка б не підлягала ні польському королеві, ні московському цареві¹¹². На чолі неї повинен стояти сильний український православний володар.

Треба особливо наголосити, що незважаючи на те, що частина вітчизняних мислителів підтримувала ідею запровадження

спадкової монархії у формі українського князівства (С. Оріховський, Й. Верещинський, І. Домбровський, З. Копистенський, С. Пекалід, Х. Євлевич, П. Могила), проте, як зазначає у своєму дослідженні В. Литвинов, українські гуманісти в цілому негативно ставилися до її необмежених, особливо тиранічних проявів, які існували в тодішніх Туреччині, Московії, Татарії, Іспанії. Одіозними вони були передусім тому, що правили одноосібно, не зважаючи на закони й права громадян, яких вважали своїми рабами; не обиралися вільним волевиявленням народу та переважно не мали справжнього легітимного дорадчого органу. Божественність походження княжої влади в майбутній українській державі нашими мислителями під сумнів не ставилась. Але даний Богом володар не виступає ні як «тиран», ні як «август», а лише як «глава землі», як символ або уособлення законної влади, як філософ на троні¹¹³, який насамперед має дбати про спільне благо своїх підданих, про освіту, мир і злагоду в суспільстві та захист від ворогів.

У часи Б. Хмельницького концепція київського спадку стала набувати офіційного звучання, українське керівництво часто саме нею керувалось й у своїй практичній політиці. Плани гетьмана збудувати ні від кого не залежну українську державу, поряд із посиленням монархічних тенденцій у його діяльності та планами заснувати нову династію, на що слушно вказують В. С. Степанков, В. А. Смолій та Ю. А. Мицик, у разі їх реалізації перекреслювали всі плани царського престолу щодо приєднання «київського» спадку і ставили під сумнів концептуальну тезу про Москву, як єдине у світі істинне православне царство, точку притягання всього вселенського православно-го люду. Інакше кажучи, вся ретельно вибудовувана протягом століть концепція російської державності та основні, геополітичні, за сучасною термінологією, засади її зовнішньої політики опинились перед загрозою втратити наріжний камінь своєї побудови, адже реально могло виникнути ще одне, православне, слов'янське, руське «царство», яке мало б на спадщину Київської Русі прав аж ніяк не менше, ніж Москва.

Проблема дослідження не просто державницьких, а саме незалежницьких тенденцій у діяльності Б. Хмельницького почала серйозно досліджуватись вітчизняними істориками лише в останні роки. Особливий внесок у розробку цієї проблеми зробили В. А. Смолій, В. С. Степанков та Ю. А. Мицик. Са-

ме завдяки їх дослідженням була накопичена критична маса історичних свідчень та зроблені концептуальні узагальнення стосовно проведення Б. Хмельницьким політики щодо створення незалежної української держави та своєрідної легітимізації її перед тодішнім міжнародним оточенням через заснування власної української гетьманської династії Хмельницьких.

Наведемо ряд фактичних свідчень, які підтверджують вищезазначені положення. Вже у перший рік Національної революції, наприкінці травня — на початку червня 1648 р. почали поширюватись чутки про наміри гетьмана створити «вільне козацьке князівство» і проголосити себе його «князем» (монархом)¹¹⁴. Тоді ж маршалок польського сейму Б. Ліщинський з обуренням констатував, що Хмельницький «у своєму задумі хотів заснувати Руську монархію»¹¹⁵. Коронний гетьман М. Потоцький ще у листі до короля від 21 березня 1648 р. повідомляв, що повстанці «хочуть також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними монархами і робити все, що лише забагнеться їхній волі та бажанню»¹¹⁶. Оскільки незалежницькі, державницькі тенденції у діяльності гетьмана й Війська Запорозького в цілому з кожним місяцем посилювались, то видається цілком закономірним, що єрусалимський патріарх Паїсій, який наприкінці 1648 — на початку 1649 р. перебував в Україні, надав Б. Хмельницькому у грудні 1648 р. титул «князя Русі й прирівняв його до Константина Великого»¹¹⁷.

У першій половині 1649 р., як переконливо доводять В. А. Смолій та В. С. Степанков, Б. Хмельницький формулює наріжні принципи національної державної ідеї, реалізація яких стає метою національно-визвольної боротьби українського народу. Її найважливіші принципи такі:

По-перше, у розмовах із королівськими комісарами 23 лютого 1649 р. він чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський... тепер досить достатку в землі й князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи»¹¹⁸.

По-друге, проголосив незалежність утвореної Української держави. Так, уже в квітні 1649 р. Хмельницький заявив царському послу Григорію Унковському, що писав він «до короля і до панів ради про те, що якщо вони без зради хочуть з нами мир мати, і вони б мир із нами учинили на тому, що

їм, ляхам і литві, до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі, діла немає»¹¹⁹. У цей же час один з анонімних шляхтичів, сповіщаючи про початок наступу Хмельницького, підкреслював, що той має намір створити незалежну державу, яка б простягалась від Перемишля до московських кордонів¹²⁰. У жовтні 1652 р. польський розвідник ксьондз Станіслав Шитницький повідомляв коронного канцлера С. Корицінського, що «задум має Хмельницький абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати»¹²¹. У квітні 1656 р., у підготовленій королем інструкції послу до Криму Я. Шомовському наголошувалось на необхідності попередити хана про небезпеку для Криму виникнення «сильного сусіда», позаяк гетьман «хоче собі самостійну державу з України вчинити»¹²². За даними анонімого автора праці кінця XVII ст. про королювання Яна Казимира, під час переговорів із трансільванським посольством у 1656 р. гетьман обіцяв князеві допомогти захопити польську корону за умови визнання його, Б. Хмельницького, незалежним «князем всієї Руської землі» зі столицею в Києві¹²³.

По-третє, сформулював положення про соборність Української держави. Під час переговорів із польськими комісарами у лютому 1649 р., як свідчив член польського посольства, львівський підкоморій В. М'яковський, Хмельницький неодноразово наголошував на намірі «відірвати від ляхів всю Русь і Україну»¹²⁴. Шведський дипломатичний агент Й. Маєр, який улітку 1651 р. проїжджав західноукраїнськими землями, занотував у своєму щоденнику інформацію про намір Хмельницького звільнити «всю Русь» від польського панування та про те, що він через свого посланця заявив польському королю, що вся земля від Кам'янця до Львова має належати Україні¹²⁵. Вже згадуваний ксьондз Шитницький у жовтні 1652 р. також повідомив коронного канцлера про намір Хмельницького «всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, простягаються до Дніпра й далі до московських кордонів»¹²⁶.

Яскравим прикладом відданості українського уряду принципу соборності українських земель є переговори із послами шведського короля Карла X Густава. У жовтні 1655 р., у відповідь на вимогу шведського короля очистити Львів і все Руське воєводство, Хмельницький рішуче заявив, що «став уже паном всієї Русі і нікому іншому ніяким способом її не пустить»¹²⁷. Ця лінія витримувалась і надалі: у січні 1657 р.

гетьман і старшинська рада відхилили запропонований проект договору й вирішили, за словами шведського посла Г. Веллінга, не укласти жодного трактату, поки шведи не гарантують козакам (згідно з миром з Польщею) право на всю стару Україну, або Роксоланію, де панує їх грецька віра і їх мова, аж до Вісли¹²⁸. Вже незадовго до своєї смерті, влітку 1657 р., Хмельницький заявив союзному трансільванському послу Ф. Шебеші, що «хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (козаки. — А. Б.) хочуть затримати за собою Польщу по Віслу, і її нікому не попустять»¹²⁹.

По-четверте, Хмельницький розглядав утворену державу спадкоємицею Київської Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість розвитку нації, відновлення нею процесу державотворення, перерваного експансією сусідніх держав. Уже в червні 1648 р. єпископ холмський писав про те, що Хмельницький «іменує себе князем київським і руським»¹³⁰. У квітні 1649 р. гетьман, підкреслюючи спадкоємність новоутвореної козацької держави від Київської Русі, говорив царському послу Г. Унковському, що хоче, щоб поляки «уступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі»¹³¹. У 1650 р. під час святкового молебню в присутності назаретського митрополита Хмельницького величали «Государем Русі»¹³².

Вельми прикметним є й те, що про киево-руську спадкоємність справи Хмельницького говорили не лише українські державні діячі, а й представники білоруської православної інтелігенції. Так, в одному з панегіриків, присвячених українському гетьманові, який з'явився у Вільно у 1649 р., Хмельницького зображено «як предводителя народу руського», «протектора віри православної», «продовжувача справи великого князя київського Володимира — відновлювача величі землі руської», яка «провиною синів Володимирових... упала, а з Хмельницьких при Богдані на ноги встала...»¹³³.

Цілком закономірними з огляду на вищевикладене є й вимоги Б. Хмельницького під час укладення угоди з Москвою на початку 1654 р., щоб Олексій Михайлович підтвердив «права», «привілеї й свободи», які має Україна й Військо Запорозьке «з віків від давніх князів благочестивих і королів польських»¹³⁴. Цим самим, окрім усього іншого, гетьман засвідчував, продовжувачем якої державницької традиції він себе і свою державу вважає.

Хмельницький також наголошував на спадковості козацької України від Київської Русі і в релігійному контексті. Так, просячи царя й патріарха у листах від 15 і 26 травня 1654 р. підтвердити привілеї київського митрополита, гетьман посилався при цьому на права, надані київській митрополії ще великим київським князем Володимиром Святославичем¹³⁵.

Подібні приклади можна було б наводити і далі, але й ці дають підстави цілком однозначно стверджувати, що принципи, покладені Хмельницьким в основу національно-визвольної боротьби українського народу, об'єктивно, навіть незалежно від того, наскільки це усвідомлювали сучасники, вступали в гостру суперечність з принципами, покладеними в основу ідеї російської державності і з російською зовнішньополітичною лінією.

Ця суперечність постійно приховано посилювалась через відродження ідеї українського монархізму, носієм якої виступав гетьман. Так, уже 31 січня 1649 р. один із польських послів на переговорах з українським урядом В. М'яковський в одному зі своїх листів писав, що Хмельницький «величається князем Русі та Молдавії», та що йому «пропонують князівство Руське або державу Подільську»¹³⁶. Під час тих самих переговорів Хмельницький 22 лютого прямо заявив послам: «...правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Наступного дня, говорячи про українські землі, гетьман назвав їх своїм князівством»¹³⁷. Члени польського посольства, вже після повернення, у своєму листі від 8 березня, повідомляли короля, що «застали Хмельницького, який так значно перемінився,... що йому вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатись до нього, хоч і таємно»¹³⁸. Трохи пізніше, у квітні 1649 р. Хмельницький повторює думку про свій володарський статус і перед царським послом Г. Унковським: «волею Божою... мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні цій начальником бути»¹³⁹.

Харизматичність особи Б. Хмельницького сприяла утвердженню у свідомості козацтва й інших верств населення погляду на гетьманську владу як таку, що дана від Бога. Так, уже на початку 1650 р. ротмістр С. Чернецький, побувавши в Україні, констатував, що «всі його як Бога шанують; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині...». У жовтні того ж року,

під час розмови з М. Потоцьким, український посол до короля чигиринський хорунжий Василь між іншим відзначив, що «цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине»¹⁴⁰. Сам же М. Потоцький був змушений констатувати: «Панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»¹⁴¹. Один із польських панів у травні-червні 1652 р. писав: «Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, що то він від Бога даний для їх визволення»¹⁴². Показовим є і лист глухівського сотника С. Вейчина від 2 травня 1651 р. севському воєводі Т. Щербатову, у якому сотник дорікає воєводі, що той до «господаря нашого» пана Богдана Хмельницького не пише і в якому красномовно дає нову титулатуру гетьмана: «Божою милістю великого государя нашого пана Богдана Хмельницького, пана гетьмана і його Війська Запорозького»¹⁴³. Київський митрополит С. Косів у листі до царя влітку 1654 р. також цілком однозначно говорить про Хмельницького як про «їх країни начальника і володаря»¹⁴⁴.

Сам Хмельницький також досить чітко висловлювався щодо свого володарського статусу. Так, 10 жовтня 1655 р. під час переговорів із посольством львівського магістрату, Хмельницький підкреслив, що «вже став володарем всієї Руської землі і її нікому у жодному разі не уступить»¹⁴⁵. Розуміли сутність нового статусу гетьмана і в сусідніх державах. Як цілком слушно зазначає В. С. Степанков, польський посол М. Станіславський мав усі підстави застерігати трансільванського князя Д'єрдя Ракоці II у марності його сподівань поставити гетьмана у залежність від себе: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися у слугу і підданого вашої князівської милості?»¹⁴⁶

В останні роки урядування Хмельницького тенденція до становлення в Україні монархічної форми правління, як зазначають В. А. Смолій та В. С. Степанков, лише посилилась. Так, гетьманський посол до царя П. Тетеря у серпні 1657 р. свідчив, що Богдан «ради не збирав, а володів усім один, що розкаже, те всім військом і роблять»¹⁴⁷. Титулатура гетьмана весь час його правління еволюціонує також у цілком певному напрямку. Так, у листі до валаського воєводи К. Щербана від 28 чер-

вня 1657 р. вона виглядала вже зовсім по-монаршому: «Божою милістю гетьман Військ Запорозьких»¹⁴⁸.

Отже, можемо стверджувати, що війна за реальний контроль над Україною, яка розгорілася по смерті Б. Хмельницького, була для московської верхівки боротьбою за повернення частини свого законного, як вважали в Москві, історичного давньокиївського спадку, своєрідною реалізацією месіанського бачення ролі Росії в слов'янському, православному світі та спробою позбутися потенційного конкурента на цю спадщину шляхом його поглинення і позбавлення таким чином статусу суб'єкта міжнародних відносин.

Головний наш висновок полягає у тому, що бачення Москвою свого місця й ролі як у Східній Європі, так і в слов'янському православному світі в цілому було концептуально незіставним із ключовими принципами української національної державної ідеї, у боротьбі за які Україна у XVII ст. «показала взірць відчайдушної боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини»¹⁴⁹. «Полюбовно» узгодити напрацьовані у попередні десятиліття й століття традиції та концепції, які стали частинами світобачення двох народів, але у той же час не могли співіснувати в одному політичному просторі, було неможливо. Тому криваві події Руїни, крім усього іншого, були для українців жорстоким тестом на здатність не лише реалізовувати власні державні концепції, спрямовані у майбутнє, а й на можливість відстоювати право на власне минуле.

¹ Черепнин Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV века. — М., 1951. — Ч. 2. — С. 116.

² Ловменский Х. Русско-литовские отношения в XIV—XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 270.

³ Зимин А. А. Витязь на распутье. Феодальная война в России XV в. — М., 1991. — С. 97.

⁴ Мец Н. Д. Монеты великого княжества Московского (1425—1462) // Нумизматический сборник. — М., 1974. — Вып. 3. — С. 60—63.

⁵ Потин В. М. Венгерский золотой Ивана III // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 283.

⁶ Синицына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV—XVI вв.). — М., 1998. — С. 81, 85.

⁷ Псковские летописи. — М.-Л., 1955. — Т. 2. — С. 284.

⁸ Никаноровская летопись // ПСРЛ. — М.-Л., 1962. — Т. 27. — С. 130.

⁹ Алексеев Ю. Г. Государь всяя Руси. — Новосибирск, 1991. — С. 75, 83.

- ¹⁰ Лакієр А. История титула Государей России // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1847. — Ч. LVI. — С. 105—106.
- ¹¹ Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 78.
- ¹² Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI в. — М., 1963. — С. 99.
- ¹³ Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века. — СПб., 18. — С. 99, 101, 103.
- ¹³ Дмитриева Р. П. Сказание о князях Владимирских. — М. -Л, 1955. — С. 82.
- ¹⁴ Там само. — С. 85, 165.
- ¹⁵ Там само. — С. 86.
- ¹⁶ Там само. — С. 109.
- ¹⁷ Там само. — С. 123, 124, 130.
- ¹⁸ Там само. — С. 132.
- ¹⁹ Альшиц Д. Н. Вказ. праця. — С. 87.
- ²⁰ Там само. — С. 88—89.
- ²¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. — Ленинград, 1979. — С. 122—123.
- ²² Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. — М., 1995. — Вып. II. — Кн. 1. — С. 391—392.
- ²³ Костомаров Н. И. Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники // Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 314.
- ²⁴ Дьяконов М. Вказ. праця. — С. 54.
- ²⁵ Там само. — С. 64.
- ²⁶ Казакова Н. А. Западная Европа в русской письменности XV—XVI веков. Из истории международных культурных связей России. — Ленинград, 1980. — С. 124; Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVII вв. — М., 1973. — С. 152—153, 156, 158.
- ²⁷ Греков И. Б. Вказ. праця. — С. 206—208; Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латынян. — М., 1875. — С. 394—395.
- ²⁸ Греков И. Б. Вказ. праця. — С. 231.
- ²⁹ Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. — Ленинград, 1940. — С. 173—176.
- ³⁰ Греков И. Б. Вказ. праця. — С. 182.
- ³¹ Немчинов І. Г. Міф та ідеологія як головний механізм «русской идеи» // Нова політика. — 1995. — Листопад-грудень. — С. 60—61.
- ³² Тихонюк И. А. «Изложение пасхалии» московского митрополита Зосимы // Исследования по источниковедению истории СССР XIII—XVIII вв. — М., 1986. — С. 45—61.
- ³³ Памятники литературы Древней Руси. Середина XVI в. — М., 1985. — С. 198—233.
- ³⁴ Сеницына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV—XVI вв.). — М., 1998. — С. 187.
- ³⁵ Там само. — С. 59.
- ³⁶ Послание монаха псковського Елизарова монастиря Филофея дьяку М. Г. Мисюрю Мунехину с опровержением астрологических предсказаний Николая

- Булева и с изложением концепции «Третьего Рима» // Синицына Н. В. Вказ. праця. — Приложение № 1. — С. 342.
- ³⁷ Дьяконов М. Вказ. праця. — С. 86—87.
- ³⁸ Там само. — С. 69.
- ³⁹ Чаев Н. С. «Москва — Третий Рим в политической практике московского правительства XVII в. // Исторические записки. — М., 1945. — Т. 17. — С. 19.
- ⁴⁰ Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных дел. — М., 1819. — Ч. 2. — С. 97.
- ⁴¹ Джеймс М. Геополитические импликации этнополитики // Політична думка. — 1995. — № 1. — С. 92.
- ⁴² Пресняков А. Е. Российские самодержцы. — М., 1990. — С. 56
- ⁴³ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 172.
- ⁴⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. — СПб., 1882. — Т. 1. — С. 50.
- ⁴⁵ Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века. — М., 1952. — С. 293—294.
- ⁴⁶ Сб. РИО. — СПб., 1882. — Т. 35. — С. 61—66.
- ⁴⁷ Там само. — С. 81.
- ⁴⁸ Русина О. В. Вказ. праця. — С. 154.
- ⁴⁹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. — Т. 1. — С. 1 25.
- ⁵⁰ Базилевич К. В. Вказ. праця. — С. 442.
- ⁵¹ Сб. РИО. — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 288.
- ⁵² Там само. — С. 302—304.
- ⁵³ Кром М. М. Меж Русью и Литвою. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. — М., 1995. — С. 97.
- ⁵⁴ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 294—295; Т. 41. — С. 318.
- ⁵⁵ Базилевич К. В. Вказ. праця. — С. 468—469.
- ⁵⁶ Сб. РИО. — Т. 35. — С. 380.
- ⁵⁷ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. — Т. 1. — С. 354.
- ⁵⁸ Сб. РИО. — Т. 41. — С. 457.
- ⁵⁹ Базилевич К. В. Вказ. праця. — С. 527.
- ⁶⁰ Сб. РИО. — СПб., 1887. — Т. 59. — С. 427.
- ⁶¹ Мішко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. — К., 1959. — С. 111—112.
- ⁶² Там само. — С. 112—113.
- ⁶³ Там само. — С. 116, 118, 120.
- ⁶⁴ Сб. РИО. — Т. 59. — С. 583—584, 613.
- ⁶⁵ Форстен Г. В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544—1648). — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 331.
- ⁶⁶ Греков И. Б. Вказ. праця. — С. 350.
- ⁶⁷ Мішко Д. І. Вказ. праця. — С. 122—128.
- ⁶⁸ Флоря Б. Н. К истории развития легенды о дарах Мономаха // Славяне и их соседи. — М., 1998. — Вып. 8. — С. 144—145.
- ⁶⁹ Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI — начале XVII в. — М., 1973. — С. 19.

- ⁷⁰ Там само. — С. 87—88.
- ⁷¹ Там само. — С. 200.
- ⁷² Російський державний архів давніх актів. — Ф. 96. — Оп. 1. — 1632 р. — Од. зб. 6. — Арк. 136—175.
- ⁷³ Пресняков А. Е. Вказ. праця. — С. 114.
- ⁷⁴ Ключевский В. О. А. Л. Ордин-Нащокин // Исторические портреты. — М., 1990. — С. 128—129.
- ⁷⁵ Матвеев П. Артамон Сергеевич Матвеев в Приказе Малой России и его отношение к делам и людям этого края // Русская мысль. — М., 1901. — Кн. VIII. — С. 21.
- ⁷⁶ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. : (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 27.
- ⁷⁷ Там само. — С. 28.
- ⁷⁸ Там само. — С. 44—46.
- ⁷⁹ Там само. — С. 47.
- ⁸⁰ Там само. — С. 113, 118.
- ⁸¹ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. — Kraków, 1915. — S. 44.
- ⁸² Яковенко Н. М. Вказ. праця. — С. 270—271.
- ⁸³ Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії XV—початку XVII століття. — К., 2000. — С. 345.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 8. — С. 57 — 58.
- ⁸⁶ Там само. — К., 1887. — Ч. 1. — Т. 7. — С. 233.
- ⁸⁷ РИБ. — 1903. — Т. 19. — С. 1000.
- ⁸⁸ Литвинов В. Вказ. праця. — С. 337—338, 375.
- ⁸⁹ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 71—73, 75, 87.
- ⁹⁰ Джерела до історії України-Руси. — Л., 1908. — Т. 8. — С. 119—120.
- ⁹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 328.
- ⁹² Volumina Legum. Prawa, konstytucyc u przywileie Krolewstwa Polskiego, Wielkiego Xiestwa Litewskiego y wszystkich prowincyi nalezacych na walnych seymiech koronnych. — Petersburg, 1859. — Т. III. — S. 122.
- ⁹³ Джерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 174.
- ⁹⁴ Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 284—322.
- ⁹⁵ Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 285.
- ⁹⁶ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 223—228.
- ⁹⁷ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 294.
- ⁹⁸ Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // УІЖ. — 1995. — №4. — С. 16.
- ⁹⁹ Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. — К., 1997. — С. 79, 90—91.
- ¹⁰⁰ Яковенко Н. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. — 1994. — № 10. — С. 66; Литвинов В. Вказ. праця. — С. 338, 356.

- ¹⁰¹ Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 116—117.
- ¹⁰² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 pp.). — К., 1999. — С. 61.
- ¹⁰³ Wereszczynski J. Droga rewpa // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1911. — Вып. 1. — С. 14—20; Сас П. М. Економічні засади проекту Задніпровського князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ; Черкаси, 1994. — Вип. 3. — С. 75—78; Сас П. М. Проект Задніпрянської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Черкаси, 1992. — Вип. 2. — С. 59—61.
- ¹⁰⁴ Литвинов В. Вказ. праця. — С. 199.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 21, 193, 230, 334, 337.
- ¹⁰⁶ Українські гуманісти епохи Відродження: (Антологія). У 2 т. / Упоряд. В. Литвинов. — К., 1995. — Т. 2. — С. 203.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 251, 258.
- ¹⁰⁸ Памятники полемической литературы в Западной Руси // РИБ. — СПб., 1878. — Т. 4. — Кн. 1. — С. 144.
- ¹⁰⁹ Українська поезія XVII ст.: (Антологія). — К., 1988. — С. 161.
- ¹¹⁰ Литвинов В. Вказ. праця. — С. 62.
- ¹¹¹ Сас П. М. Вказ. праця. — С. 97.
- ¹¹² Литвинов В. Вказ. праця. — С. 20, 290, 291, 301, 302, 304.
- ¹¹³ Бібліотека музею Чорторийських. — Відділ рукописів. — Од. зб. 142. — Арк. 169.
- ¹¹⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 225.
- ¹¹⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: У 3 т. (Далі — ВУР.) — М., 1954. — Т. 2. — С. 15.
- ¹¹⁶ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 29.
- ¹¹⁷ ВУР. — Т. 2. — С. 118.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 154.
- ¹¹⁹ Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 14.
- ¹²⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. — С. 171.
- ¹²¹ Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення. — С. 14.
- ¹²² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. — С. 124.
- ¹²³ ВУР. — Т. 2. — С. 117.
- ¹²⁴ Архив ЮЗР. — К., 1908. — Ч. 3. — Т. 6. — С. 19.
- ¹²⁵ Степанков В. Українська національна революція XVII ст. : причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. — С. 37.
- ¹²⁶ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 505.

- ¹²⁷ Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. // *Доба Богдана Хмельницького*. — С. 258.
- ¹²⁸ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К., 1998. — С. 270.
- ¹²⁹ Документы об освободительной войне украинского народа. — К., 1965. — С. 44.
- ¹³⁰ ВУР. — Т. 2. — С. 154.
- ¹³¹ Там само. — 187.
- ¹³² Горобець В. М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 15.
- ¹³³ Документы Богдана Хмельницкого (1648–1657) / Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич. (Далі — ДБХ.) — К., 1961. — С. 326, 332.
- ¹³⁴ Там само. — С. 349, 353.
- ¹³⁵ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. — С. 29–30.
- ¹³⁶ ВУР. — Т. 2. — С. 117–118.
- ¹³⁷ Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — С. 33.
- ¹³⁸ ВУР. — Т. 2. — С. 154.
- ¹³⁹ Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення. — С. 16.
- ¹⁴⁰ Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького. — С. 23.
- ¹⁴¹ Там само. — С. 26.
- ¹⁴² ВУР. — Т. 3. — С. 25–26.
- ¹⁴³ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8 января 1654 — 30 мая 1672 года. — М., 1870. — С. 86–87.
- ¹⁴⁴ Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 138.
- ¹⁴⁵ Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького. — С. 27.
- ¹⁴⁶ АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 764.
- ¹⁴⁷ ДБХ. — С. 592.
- ¹⁴⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. — С. 68.